

Bartók István

PÁZMÁNY PRÉDIKÁCIÓI ÉS A KATOLIKUS–PROTESTÁNS RETORIKA

Az 1636-os év könyvterméséből két munkát emelek ki. Az esztergomi érsek 66 éves korában közrebocsátja több évtizedes munkásságát összefoglaló kötetét: Pozsonyban megjelennek Pázmány Péter prédikációi. Ugyanebben az évben Debrecenben egy 32 éves református lelkész kiadja azt a munkát, amelyik évtizedekre döntő hatást gyakorol a magyar protestantizmus arculatának alakulására: Medgyesi Pál fordításában magyarul is olvasható Lewis Bayly műve, a *Praxis pietatis*.

Pozsony és Debrecen, Pázmány és Medgyesi? Könyvük megjelenésének azonos évén kívül vajon milyen megfontolásból állíthatjuk egymás mellé a két szerzőt? Hiszen összehasonlítva őket sokkal inkább különbségek, mint azonosságok jutnak eszünkbe. Két külön világ – gondolhatjuk.

Pozsony, királyi Magyarország, Habsburg birodalom, II. Ferdinánd az egyik oldalon – Debrecen, a Partium, az erdélyi fejedelemség, I. Rákóczi György a másik oldalon. Két külön világ. Pázmány és Medgyesi szellemi arculatát meghatározó városok: Krakkó, Bécs, Róma, Graz; Pozsony – Bártfa, Debrecen, Leiden, Cambridge; Gyulafehérvár, Sárospatak. Két külön világ. Ha az eszmetörténeti háttérre nézzük: katolicizmus, skolasztika, ellenreformáció, jezsuiták; Arisztotelész, Aquinói Szent Tamás, Loyolai Szent Ignác, Bellarminus – kálvinizmus, puritanizmus; Ágoston doktor, Kálvin, Ramus, Perkins, Amesius. Két külön világ.

Tanulmányomban egy olyan területet érintek, ahol talán „a hitviták tüzeiben” is remélhetünk egy kis békességet: a század egyházi retorikáját. A prédikációkat mint meghatározott elvek alapján szerkesztett szövegeket vizsgálom; megpróbálok kiemelni néhány olyan szabályszerűséget, amelyek fontosak lehetnek a magyar irodalmi gondolkodás története számára.

Pázmánynak nemcsak írói gyakorlatából, hanem a prédikálásra vonatkozó megjegyzéseiből is következtethetünk a retorikához kapcsolódó nézeteire. „A keresztyén prédikátorokhoz” szóló intésében arra figyelmeztet, hogy a beszédek elkészítéséhez szükséges „tudomány” és az „ékesen-szóllás” elsajátítása és alkalmazása, azaz a tökéletes retorikai felkészültség nem cél, hanem eszköz: „két nagy fogyatkozást tapasztal-

tam az ifjú predikátorokban, melyeket igen kel kerülni az isten-félő tanítónak: Egyiket azt; hogy a tanításban, nem tészik-czélul a halgatók lelki hasznát; nem azon vannak, hogy *Doceant utilia*, hasznos és gyümölcsös tanításokat adgyanak: hanem, hogy elméjük, tudományok, ékesen-szóllások mutogatásával dicsekedgyenek és magokat csudáltassák.”¹

Máshol is elítéli azokat, akik a tartalom rovására előtérbe helyezik a „mesterség” fitogtatását: „A ki azért hasznoson és illendő böcsülettel akarja hallgatni az Isten Igéjét, ne vigyázzon arra, ki mongya; minémü mesterséggel, mely bölcsen, minémü szokatlan és ritkán hallott mély értelmekkel feszegeti az Isten szavát. Ne kapdosson az árnyékon, hanem a valósághoz nyúllyon.”²

Mindebből nem az következik, hogy nincs szükség a „mesterség”, az egyházi retorika alapos ismeretére, hanem az, hogy nem kell dicsekedni vele. Ugyanez másképpen fogalmazva: a szónokok „azt is meg-tanulják: mint kellyen el-titkolni, az Praedicatio-írásban a’ mesterséget, melly-is nagy mesterség.”³ Az utóbbi idézet forrása Medgyesi Pál egyházi retorikája.

Pázmány nagyon is lényegesnek tartotta a beszédek átgondolt felépítését, a szerkezet tudatos megtervezését. Idézett intésében elsősorban a dispositio fontossága mellett érvel: „[...] szorgalmatos tanulással készüllyetek a predikáláshoz [...] Mert igazán írja Plutarchus *Orationes extempore habitae, plenae sunt vanitatis: neque initium habentes aptum, neque finem; et, qui subito dicunt, in periculosam incidunt loquacitatem: quum meditatio, non sinat orationem fines transilire*; hogy a hirtelen-szóllás tellyes hiúságokkal: és, ha valaki készületlen predikál, üti-véti a dolgot; sem elei, sem utólly szóllásának: csak haboz; egybe zúr, zavar mindeneket; akár-mit, akár-hol, elő-hoz és ki nem tud gázolni hosszsza nyújtott beszédiből. Ne bízzék azért, senki elméjében: mert, soha jól nem predikál, a ki jól hozzá nem készül. Aki pedig jó készülettal tanít, Isten áldását vészi.”⁴

¹ PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, bev., kiad. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, Bp., Szent István Társulat, 1983, II, 22. (A továbbiakban: PPVM.)

² PPVM, II, 242.

³ MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare*, Bártfa, 1650, RMK, I. 832. P1v. A latin változat: „Sic experientur clara secundum artem procedendi exempla [...] Addiscent quoque quo pacto artem (quod artis magna est) in Concionibus formandis occultent.” A „mesterség” eltitkolásának forrása a XVII. századi protestánsok számára Ramus dialektikájának utolsó fejezete. Itt esik szó arról, hogy az áttekinthető tanítás érdekében hangsúlyozni kell a logikai szerkezetet, de a gyönyörködtetés és a meggyőzés hatásosabb lesz, ha a szónok becsapja hallgatóit. „Haec igitur in variis axiomatis homogeneis vel syllogismi iudicio notis methodus erit, quoties perspicue res docenda erit; at cum delectatione motive aliquo majore in parte aliqua fallendus erit auditor”, Petrus RAMUS, *Dialecticae libri duo*, Speyer, 1595, *De Crypticis methodi*, 105.

⁴ PPVM, II, 20.

Ugyanezeket a gondolatokat egy következő idézettel folytatva: „Az Rendnek meg nem tartása miat, rút illetlen módon elő s-hátra megyünk, alkalmatlanul kettőztetvén azon dolgokat, eggyüve-is, másuva-is kapván; és mosdatlanul kezdvén az szólláshoz, nem tudgyuk mint végezzük illendőképpen el. [...] Az Isten Rendnek Istene, s-nem kedvelli az ő szolgálattyában az tunyaságot, és az vigyázatlanságot. Tarts meg azért a’ Rendet, hogy bolondoknak áldozattyokkal ne áldozzál. Péld. 4. 23.”⁵ A forrás ugyan-csak Medgyesi Pál.

Pázmány jól ismeri a profán ékesszólást is. Egy helyen így ír: „Ha Szent Pált világi orátorok szokása-szerént akarnók dícsírni, három dologra kellene elsőben szemünket függesztetni: nemzetségére, megtérése-után végetlen munkálkodására és feneketlen bölcsességének mélységére.”⁶ Jó két lapon keresztül végez az első két dologgal, majd a harmadikra térve ismét figyelmeztet, hogy még mindig a világi retorikát követi: „Harmadszor: ha követni akarnok az orátorok szokását, hímezhetnök a Szent Pál bölcsességének mélységét [...]”⁷

Hímezi is, egy lapnál hosszabban. Ezen belül Szent Pálról (Szent Ágoston nyomán) megállapítja: „Azért noha, *Paulus praecepta eloquentiae secutus non est: sed ejus sapientiam, secula est eloquentia*; Szent Pál a világ bölcsei törvényit nem követte szóllásában, de tudományának nagysága utánna vont a szóllás ékességét.”⁸

Pázmány megtanulta a „világ bölcseinek” a profán és az egyházi retorikákban megfogalmazott „törvényit”, és ezeket alkalmazta is. Ismerjük retorikai iskolázottságát, „humanista erudícióját”. Bitskey István a prédikációk vizsgálata során meghatározta azt a sémát, amelyik jellemző a beszédek legnagyobb részére. Az általánosan alkalmazott váz a prédikációelmélet-történetnek legigényesebb mintáihoz hasonlít. Bitskey a Pázmány által tanult retorikák közül Ludovicus Granatensis követését ismeri fel ebben a tekintetben.⁹ Megállapítja, hogy „Pázmány általában ezt a szerkezeti sémát használja, csupán néhol tér el – akkor is csekély mértékben – a megadott struktúrától.”¹⁰

A prédikációk vizsgálatából nemcsak az derül ki, hogy milyen szálak fűzik Pázmányt az európai ars praedicandi hagyományaihoz, hanem az is, hogy munkássága hogyan illeszkedik a század hazai gyakorlatába. Az 1600-as évek magyarországi és

⁵ MEDGYESI, E4v–F1r.

⁶ PPVM, III, 340.

⁷ PPVM, III, 342.

⁸ PPVM, III, 342.

⁹ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 135–138.

¹⁰ *Uo.*, 139.

erdélyi prédikációs szokásai nem teljesen ismeretlenek a kutatás számára.¹¹ A prédikációskötetek mellett elméleti összefoglalók is rendelkezésünkre állnak. Ezeket protestáns szerzők szerkesztették. Tanulmányozhatjuk Medgyesi Pál, Martonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkö Márton kompendiumait. Nógrádi Mátyás ars concionandija elveszett, de rekonstruálható. A korban sokan fűztek hosszabb-rövidebb megjegyzéseket a beszédszerkesztés kérdéseihez. Mindezekből kibontakoznak a század egyházi retorikájának jellemző vonásai és magyar terminológiája. A szakkifejezések használatára nemcsak az elméletírók hivatkozásaiból következtethetünk: az egyes szerzők prédikációsköteteiben is szerepelnek, gyakran különös gonddal hangsúlyozzák őket.

A protestánsoknál egyértelműen megnevezett részeknek sok megfelelője található meg Pázmány prédikációiban. Vannak olyan szerkezeti egységek, amelyeket tartalmuk, funkciójuk alapján határozhatunk meg; más esetekben a szöveggörnyezet vagy a megfogalmazás utal mibenlétükre. A néven nevezett részek közül különösen fontosak azok, ahol Pázmány magyar terminust használ.

A következőkben a főbb szerkezeti egységek szerint haladva tekintem át a prédikáció részeit. Zárójelben adom meg a latin és a magyar terminológiában használt kifejezéseket.

A protestánsok sokat vitatkoztak a prédikáció bevezetőjének (exordium – kezdődés, kezdő beszéd) szükségességéről. Megléte az igényesebb eljárásokat jellemezte. Pázmánynál – anélkül, hogy nevén nevezné – mindig van bevezető, mielőtt elkezdené „a máj napon” és „a jelen való órában” időszerű fejtegetéseit.

Az adott alkalomra rendelt textus megértése sokszor magyarázatot kíván (explicatio textus – az igének magyarázatja). Erre példa Pázmánynál, amikor a kiindulásul szolgáló szakasz arról szól, hogy Keresztelő Szent János tömlőcbe sínylődött. „Vallyon kicsoda, a kit fogva tartanak? Kitűl vettetett fogságba? Miért rekesztett tömlőczbe?”¹² A kérdésekre adott válaszok célja, elnevezés nélkül, a magyarázat.

¹¹ A témához kapcsolódó tanulmányok, könyvek, amelyek a Pázmány-konferencia óta jelentek meg: GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációtípusai = Tanulmányok a régi magyar irodalomból*, szerk. BITSKEY István, IMRE Mihály, Debrecen, 1998 (Studia Litteraria, 36), 84–97; CSORBA Dávid, *Ortodoxia és puritanizmus Szatmárnémeti Mihály Dominicájában* = Uo., 98–120; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5); BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai, Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika); BITSKEY István, *Virtus és religio: Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről*, Miskolc, 1999, (több, Pázmány retorikájához kapcsolódó tanulmánnyal); UÓ., *Ekklesiológia és retorika Pázmány Péter műveiben*, ItK, 2000, 294–310. Alapvető kézikönyv a retorikatörténet tanulmányozásához: *Retorikák a reformáció korából*, kiad., IMRE Mihály, Debrecen, 2000.

¹² PPVM, II, 37.

Az evangéliumi szakaszban előforduló egyes kifejezések is szorulhatnak magyarázatra (*explicatio verborum* – a szóknak magyarázása). Egy alkalommal az igazság fogalma igényel részletesebb kifejtést: „Az IGAZSÁG neve három értelemben véte-tik: Először: [...] másodszor: [...] Harmadszor: [...]”¹³ Más esetekben Pázmánynál is megjelenik a megfelelő kifejezés; amikor például Isten békességéről van szó: „De, hogy jól ércsük, micsoda ez a békesség: Christus megmagyarázza, hogy [...]”.¹⁴

Idéztem Bitskey István megállapítását, mely szerint Pázmány néha eltér az általánosnak mondható struktúrától. Ezekben az esetekben a beszéd tartalmát előrebecsátó *propositio* csak egy témát jelöl meg, így elvész *divisio* jellege. Bitskey szerint „nyilvánvaló, hogy a beszéd szerkezetét a témával kapcsolatos mondanivaló bősége módosította [...] a szabályos szerkezetű és a módosított struktúrájú beszéd együttes szemlélete azt mutatja, hogy Pázmány nem ragaszkodott mereven egy sémához, hanem rugalmasan alkalmazkodott témája kívánalmaihoz.”¹⁵ A prédikációelmélet történetéből tudjuk, hogy a *divisio* hiánya vagy megléte fontos eszköze az egyszerűbb, illetve műveltebb közönséghez szóló beszédek szerkezeti megkülönböztetésének. (*Propositio simplex* vagy *multiplex*; az utóbbi az elosztás, különböző részekre.) Bitskey magyarázatát kiegészíthetjük azzal, hogy Pázmány bizonyos esetekben a témán kívül a közönségnek talán ahhoz a rétegéhez is alkalmazkodott, amelynek számára elsősorban fontosnak tartotta mondanivalója megszívlelését.

Pázmánynál *propositio* mindig van, latin neve csaknem minden esetben ott áll a lap szélén. A részek is mindig a lapszálon kiemelve szerepelnek – immáron magyarul –, mint I. RÉSZ, II. RÉSZ. Érdekes, amikor a *propositio* nemcsak hogy egyben *divisio* is, hanem magában foglalja a *subdivisiót* is: „[...] a máj napon, egyéb tanúságokat elhagyván, két dologról szóllok: először: megmutatom, hogy a szülék tartoznak, lelkek vesztése-alat, gyermekeket jól nevelni. Másodszor; Christus Urunk nevelésének példájából, négy cikkelybe foglalom, a mi legszükségesebb a gyermekek nevelésében.”¹⁶

Az egyes részeket Pázmány gyakran tovább és tovább osztja. „Az igazságról és a bírák kötelességéről”¹⁷ szóló beszédben az újabb és újabb *subdivisiók* alkalmazásával a *divisio* négy szinten valósul meg. A logikai szerkezet legfőbb szervezőeleme ez a négy szintes elrendezés – elemzése külön tanulmányt érdemelne.

A *propositio* nemcsak az egyes témákat előlegzi, hanem gyakran egyszersmind a legfontosabb szerkezeti egységeket is. A protestáns prédikációk igen fontos része a

¹³ PPVM, II, 361–362.

¹⁴ PPVM, II, 337.

¹⁵ BITSKEY, *i. m.*, 140.

¹⁶ PPVM, II, 83.

¹⁷ PPVM, II, 359–374.

tanúság (doctrina, documentum) és a haszon (usus). Ezekre Pázmány is gyakran hívja fel a figyelmet. „[...] ebben a rövid órában, melyet az isteni szolgálatnak szokatlan hoszabsága enged, jer tekíncsük-meg a három dolgot, melyet az Evangéliomban hallánk, tudni illik: A Christus Születésének idejét, módgyát, helyét. Ezekből üdvösséges tanuságokat és lelki vigasztalásokat vehettek, ha figyelmesek lésztek a halgatásra és szó-fogadók az oktatásra.”¹⁸ A tanúság mellett kiemelt másik fontos dolog, a vigasztalás, amint még lesz róla szó, a haszon gyakori fajtája.

A következő példában a tanúság után másik sűrűn előforduló haszon, az oktatás szerepel: „Annak-okáért mái tanuságunkért megmondom, először: mivel tartoznak a fejedelmek alattok-lévő híveknek. Másodszor: az alatvalók kötelességéről szóllok, megmagyarázván, mit kíván Christus tőlünk, mikor azt parancsolja, hogy megadgyuk a császárnak, a mi a császáré. [...] Így a mái tanúság nem-csak fejedelmeket, hanem általlyában mindnyájunkat oktat, mint kel magunkat előttünk-valókkal vagy tőlünk-halगतókkal viselnünk.”¹⁹

A propositio után kerül sor az előlegzetek részletes kifejtésére (amplificatio, dilatatio – terjesztés). Ebben is mértéket kell tartani – erre Pázmány a magyar szakki-fejezést alkalmazva figyelmeztet: „Ez jelen-való órában rövideden elő-számlálom (mert kiterjesztésre nem órák, hanem napok kívántatnának) Szent Pálnak Istenhez-való szeretetét, gond-viselésére bízott felebarátaihoz kiterjesztett jóakarattyát, maga erkölcsének tekéletes rendelését.”²⁰ Különösen tanulságos, hogy ugyanaz a kifejezés terminus technicusként is és köznapi értelemben is szerepel.

A tanúságra Pázmány gyakran hivatkozik: „Ezekből sok szép tanuságokat vehetnénk.”²¹ „[...] e jelen-való órában, Isten segítségére velem lévén, felebarátunk szeretésérül lészen tanuságunk.”²² „Hogy ezt a veszélyt, mely Christust sírásra juttatta, ércsük és ebből üdvösséges tanuságot vegyünk: két részre osztom a mai predikációt [...]”²³

Igen figyelemreméltó a következő idézet. „Ez jelenvaló órában, csak arról lészen tanuságunk; mint kel az Isten Igéjét halgatnunk, hogy ennek gyümölcsét vehessük az örök boldogságban. Nemcsak hasznos, de tellyes életünk kormányára szükséges ez a tudomány.”²⁴ Észre kell vennünk, hogy a tanúság és a tudomány nem egyszerűen csak rokonértelmű szavak, amelyekkel a megfogalmazást lehet változatosabbá lenni: a két

¹⁸ PPVM, II, 72.

¹⁹ PPVM, III, 241.

²⁰ PPVM, III, 339–340.

²¹ PPVM, III, 24.

²² PPVM, III, 152.

²³ PPVM, III, 110.

²⁴ PPVM, II, 238.

kifejezés a protestáns terminológiában is szinonimaként jelenik meg. Párhuzamos említésük tehát nemcsak stilisztikai, hanem egyszersmind terminológiai szempontból is jelentős.

A textusból kihozott tanúságot bizonyítani is kell (*probatio doctrinae* – a tanúság „megállatása”). Ez történhet ésszerű érveléssel (*rationibus* – okokkal). A következő idézet nemcsak az okok említésére példa, hanem a bizonyítás magyar szakkifejezésének alkalmazására is. A tanúság kifejtése után Pázmány így folytatja: „Mind-azokat a sok bölcs okokat, mellyekkel ezt állattyák, elő nem hozom, csak két okot említek, mellyel ezt nyilván ismértetik. Először azért Szent Ágoston abból ismérteti, hogy [...]” Az érvek fontosságára utal, hogy Pázmány a lapszálon is jelöli őket, mégpedig a megfelelő logikai kategóriákra való hivatkozással: „I. *RATIO*. A *subjecto*, in quo sunt.”²⁵

Fejtegetéseit összefoglalva: „Ez azért az első és győzhetetlen bizonyság, melyből kitetszik, hogy [...] Másodszor: Szent Gergely azzal bizonyítja, hogy [...]” A lapszálon: „II. *Probatio*: ab *effecto*.”²⁶

„A tanúság megállatása” során a szentírásra, a szent doktorokra, a pogány bölcsesekre vagy éppen a világi históriákra való hivatkozások nemcsak okokat sorakoztathatnak fel, hanem a bizonyítás más eszközeit is: hasonlatokat és példákat (*similitudines* – hasonlatosságok; *exempla* – példák). Ezek megnevezése Pázmánynál ugyancsak megegyezik a máshol is megfigyelhető magyar terminológiával.

„Két szép hasonlatossággal ismérteti a Szent Írás, mely esze-fordúltak, a kik, megelégedvén az Isten Igéjének zengésével, annak teljesítésében nem fáradnak.”²⁷

„A pogány históriákban hasonló példákat olvasunk.”²⁸ „Vége nem vólna, ha minden szörnyű büntetéseket előhoznánk, mellyekkel Isten világ-szerént ostorozta a hazugságot; azért a Szent Írásból két példával, a külső bizonyos históriákból-is kettővel meg-elégszem.”²⁹

A prédikátornak a feltételezhető ellenvetésekkel is kell számolnia (*objectio*, *responsio* – a megállatott igazsággal ellenkező ellenvetéseknek megcáfolása). Pázmánytól erre is sok példát lehet hozni; még ha nem is illeti eljárását a megfelelő szakkifejezéssel, megfogalmazásából is világossá válik, hogy éppen mi történik.

²⁵ *PPVM*, III, 290.

²⁶ *PPVM*, III, 293.

²⁷ *PPVM*, II, 245.

²⁸ *PPVM*, II, 256.

²⁹ *PPVM*, III, 266.

„Két ellenkező eretnekséget olvasok a bor-italról: [...] De mind a két tévelygést, egy-aránt kárhoztattya az igazság, mely a két hamis vélekedés-közöt, igyenes úton, közép-aránt szokott járni.”³⁰

„Hallom, és igen jól hallom, mit kérődnek ellenünk az anyaszentegyház egygyességétől elszakadott kiáltók. Elsőben, azt beszéllek; hogy [...] Másodszor azzal gyűlöltetnek; hogy [...] Harmadszor, azzal káromkodnak, hogy [...] De ezek, mind költőt és álnakul gondolt vádolások, mellyekkel az egy-ügyű kösség-előt gyűlöltetik a római ecclesiát. Először azért [...] Másodszor: [...] Harmadszor: [...]”³¹

„Itt el nem halgathatom némely emberek mentségét: kik azt mondgyák; hogy [...] Oh, mely rossz, oh, mely bolond mentség ez!”³²

„Amaz istentelen Calvinus azt írja; hogy [...] Esztelen és istentelen eretnekség ez [...]”³³

„Az új-hit-faragók facsarják bezzeg magok veszedelmére a Szent Pál szavait. [...] De vakságok ezek s veszedelmes csigázások; mert nem erőssíti, hanem rontya és felforgattya mindenben az új tudományokat a Szent Pál írása.”³⁴

Pázmánynak a prédikációkra vonatkozó elképzeléseiről sokat elárul, amikor azt fejt ki, hogy „Mint kell az Isten igéjét gyümölcsösen hallgatni”. Itt egyszerre több fajtáját is említi a haszonnak, ami a tanúság mellett a prédikáció másik igen fontos része. Miután különféle példákkal és hasonlatokkal szólt az isteni kinyilatkoztatásról, a következőket mondja: „Mind-ezek és több hasonló példák, vagy hasonlatosságok, sok-féle hasznát ismértetik az Isten Igéjének; mely a tudatlanságot világosítja: a gyarlóságot vastagítja: vígasztallja a szomorúságot: kigyomlállyá a gonosságot, belénk-óltya az isteni félelmet: megigazítja a bűnösöket: jó végre-vezeti, és [...] gazdagokká teszi az igazakat [...]”³⁵ Nem nehéz felismerni a protestáns egyházi retorikában oly részletesen tárgyalt hasznokat: a tanítást, a vígasztalást, az elrettentést a rossztól, a jóra való útmutatást.

Mindezekre és a haszonnak még sok más fajtájára is bőven hozhatunk példákat. Csak néhányat sorolok fel azokból az esetekből, amikor Pázmány a magyar terminust használja.

„Keresztyének, mit tanuljunk ezekből? Két dolgot [...] Egyiket, azt tanuljuk; hogy [...] Másikat, azt tanuljuk; hogy [...]”³⁶, (informatio, instructio – tanítás, oktatás).

³⁰ *PPVM*, II, 100.

³¹ *PPVM*, II, 221–223.

³² *PPVM*, II, 241.

³³ *PPVM*, II, 314.

³⁴ *PPVM*, III, 343.

³⁵ *PPVM*, II, 238.

³⁶ *PPVM*, II, 154–155.

Krisztus hajójának hányattatásait ecsetelve: „Hogy azért ebből tekéletes vigasztalásunk legyen a világi habok között, megmutatom, hogy [...]”³⁷ (consolatio – vigasztalás).

„Azért, hogy megismervén a bűnnek veszedelmes ártalmát, álhatatos gyűlölséget szívünkben plántállyuk; és a gyermekségből kiöltözvén azt tárcsuk gonosznak, a mi igaz gonosz; ettől úgy fussunk, *tamquam a facie colubri*; mint a kurta-kígyó mérgétől [...]”³⁸ „Elég értenünk, hogy, ha a farkasokat gyümölcsérül kel ismérni, igazán farkasok a lutherista és calvinista tanítók [...] Azért, keresztyének, attendite: attendite; vigyázással őrizkedgyetek ezektől a farkasoktól [...]”³⁹ (admonitio – rettentés).

Egy alkalommal Pázmány már a propositióban megígéri, hogy megmutatja: „micsoda épületünkre-való lelki hasznok kel vennünk” azokból az esetekből, „mikor hittől-szakadást vagy egyéb feslettséget látunk azokban, kik tisztekre- vagy tudományokra-nézve elő-kelő nagy embereknek ítíltetnek”.⁴⁰

Miután a maga helyén kifejti mondandóját, a lényegét a következőképpen foglalja össze: „Mind ezek szép és üdvösséges hasznok, mellyek atyafiúi szeretetet, alázatosságot, hála-adást nevelnek bennünk.”⁴¹ (humiliatio – megalázkodás; gratiarum actio – hálaadás).

„Három üdvösséges hasznok kel vennünk a Christus csudatételének emlékezetiből: első; hogy vastagodjunk az igaz hitben [...] Második hasznok a csudákból, azt kell venni; hogy ezeknek szemléléséből, minden nyavalyákban és fogyatkozásokban, bizodalomra és Isten kegyességének reménségére emeltessék félelmes szívünk. [...] Harmadszor: üdvösséges tanuságot vehetünk azoknak példájokból, kiket Christus csuda tételekkel segített, Mert azok megmutatták, mit kel mívelnünk, ha részesülni akarunk Istenünknek adakozó jó-voltában.”⁴²

Itt a vigasztalás mellett példát láthatunk a tanítás kétféle módjára: a hitbeli kérdésekben való eligazításra és a gyakorlati tennivalókat illető útmutatásra. Ezeket a protestáns elméleti művekben is megkülönböztették (usus theoreticus – elméleti haszon; usus practicus – gyakorlati haszon).

A beszéd vége felé közeledve a prédikátor meg kell, hogy mutassa hallgatóinak, hogyan alkalmazhatják a tanúságból kihozott hasznokat saját maguk épülésére (applicatio, praxis – rászabás). Pázmány ugyancsak „Isten igéjének gyümölcsös hall-

³⁷ PPVM, II, 147.

³⁸ PPVM, III, 56.

³⁹ PPVM, III, 106.

⁴⁰ PPVM, III, 124.

⁴¹ PPVM, III, 130.

⁴² PPVM, II, 135.

gatásával” kapcsolatban határozza meg ennek a fontos szerkezeti egységnek a lényegét: „[...] a ki az Isten szavát hasznoson akarja hallgatni, szükség, hogy a mit a prédikációban mondanak, azt úgy vegye maga tanítására, és erkölcsének jobbítására, mint néki az ő-érette mondott dolgot. Azért, ha fedd és dorgál valamely vétket a prédikátor, szálljunk magunkba.”⁴³ Az erről szóló rész tartalmát a lapszálon latin kifejezéssel foglalja össze: „Sibi dicta putare.”

Ugyanebben a prédikációban, a záró összefoglalásban már a magyar terminust alkalmazza: „Meghallátok, keresztyének, mely nagy kedvel és lelki éhséggel kel az Isten szavát hallani. Megtanulátok, mint kel ezt magunkhoz-szabni és erkölcsünk jobbítására fordítani; mint kel cselekedéssel gyümölcsöztetni.”⁴⁴

Arra is van példa, hogy Pázmány már a propositióban, a tárgyalandó három kérdés-kör felsorolásával egyidejűleg a rászabás szükségességét is említi. Mikor arról beszél, hogy „Mely üdvösséges a magunk-ismerése”, a következőket látja jónak előrebecsíteni: „Hogy azért voltaképpen tudgyuk, kik vagyunk? honnan jöttünk? hová megyünk? és ebből az ismertetből igaz alázatosságra juthassunk: jer szálljunk magunkba, és ki-ki közüllünk kérdgye magátúl: *tu quis es?* te ki vagy? az-az, mi-vóltál? mi vagy? mivé lesz? mert nem különben, hanem ezeknek értéséből juthatunk magunk ismeretire.”⁴⁵

A prédikáció befejezéseként összefoglalja a három kérdésre adott választ: „Meghallád ember, te ki vagy; mi vóltál; mi vagy; mivé lesz: megtanulád, hogy semmiből és sárból lettél; ganéj fészekben fogantattál; sok rutságokkal és nyavalyákkal környékeztettél; sok vétkekkel mocskoltattál; végre-is tested ganéj és férgek eledele léssen, és ki tudgya, talám lelked pokol tüzeinek üszöge léssen?”⁴⁶

Az idézet jó példa a beszéd befejezésének gyakori módjára, amikor Pázmány áttekinti az elhangzottak lényegét (conclusio – befejezés, bérekesztés). Az összefoglalás módjára jellemző fordulat: „Meghallátok, keresztyének; hogy [...] Azt-is megértétek; hogy [...] Meg-tanulátok azt-is, [...] De nem elég ezeket tudni, hanem [...]”⁴⁷

Gyakran figyelmezteti hallgatóságát, hogy mondandója végéhez közeledik: „De hogy véget vessünk tanításunknak, [...]”⁴⁸ „De mivel az idő elmúlt, én-is megfáradtam: egybeszedem vitorlámat, béfejezem tanításomat: [...]”⁴⁹ Van rá példa, hogy felhívja a figyelmet a hátralévő összegzésre, mégpedig magyarrá vált latin terminus al-

⁴³ PPVM, II, 243.

⁴⁴ PPVM, II, 247.

⁴⁵ PPVM, II, 56.

⁴⁶ PPVM, II, 69.

⁴⁷ PPVM, III, 40.

⁴⁸ PPVM, III, 186.

⁴⁹ PPVM, II, 323.

kalmazásával: „De ideje, hogy elvégezzük tanításunkat. Sommája a dolognak az, hogy [...]”.⁵⁰

Tanulmányomat elvégezni igyekezvén, ideje, hogy én is összefoglaljam „sommáját a dolognak.” Pázmány és Medgyesi, Pozsony és Debrecen, katolikusok és protestánsok; ars praedicandi és ars concionandi. Két külön világ? Összehasonlítva őket sokkal inkább különbségek, mint azonosságok jutnak eszünkbe. Ebben a dolgozatban mégis néhány olyan vonásra szerettem volna felhívni a figyelmet, amelyek nem elválasztják, hanem összekapcsolják a két területet. Lehet, hogy nem is két külön világ, hanem ugyanannak a világnak két szomszédos része?

Az idézett példákban láthattuk: Pázmány prédikációinak számos eleme nemcsak célját tekintve egyezik meg a század protestáns ígehirdetésének szerkezeti egységeivel, hanem sokszor magyar elnevezésük is azonos. Észre kell vennünk, hogy a beszéd részeit jelölő kifejezések nem köznapi értelemben szerepelnek, hanem a már magyarra vált egyházi retorika közkeletű terminus technicusai.

Pázmány az evangéliumi szakasz egészét vagy annak homályos pontjait *megmagyarázza*, mondandójának lényegét és beszédének főbb részeit a propositióban előrebocsátja, az egyes részeket gondosan kiemeli. A prédikáció *kiterjesztése* során megfogalmazza az üdvösséges *tanúságot* vagy *tudományt*; ennek *megállatására okokat*, *hasonlatosságokat* és *példákat* vonultat fel; a *tanúsággal ellenkező* tévelygéseket, eretnkségeket, bolond mentségeket és vakságokat *megcáfolja*. A tanúság épületünkre való lelki *hasznát* megmutatva *tanít*, *vigasztal*, *fedd*, *dorgál*, *a jóra vezet*, *a rossztól elrettent*, vagy éppen *alázatosságra* és *hálaadásra int*. Gondoskodik róla, hogy az elhangzottakat a hallgatóság *magára szabja*; *befejezvé*n tanítását, a dolognak *sommáját* adva összefoglalja a lényeget.

Mindezeket szem előtt tartva megállapíthatjuk: Pázmány ismerte és használta ugyanazokat a magyar terminusokat, amelyeket az eddigi kutatás legnagyobbbrészt a protestánsok elméletére és gyakorlatára hagyatkozva tárgyalt. Pázmány példája igazolja, hogy a XVII. században már meghonosodott a latin egyházi retorika, létezett és működött a felekezetektől független *magyar retorikai szaknyelv*. A század közepétől megjelenő protestáns egyházi szónoklattanok nemcsak külföldi mintákra támaszkodtak, hanem a kialakult magyar prédikációs szokásokat is figyelembe vették, és a magyar terminológiát is ennek alapján rögzítették.

Az elmondottakat adalékul szántam Pázmány retorikájának tágabb összefüggéseihez; ugyanakkor a jelenség talán nem érdektelen XVII. századi kritikátörténetünk szempontjából sem.

⁵⁰ PPVM, III, 217.